

**Felicien Challaye. *Dinler Tarihi*. Çev. Samih Tirya-
kioğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 2007. 6. Baskı.
223 s. ISBN: 978-975-434-004-4**

GÜLSÜM GÜRBÜZ

Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

mucadile@hotmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-1673-4431>

17. ve 18. yüzyıllardaki bilimsel ve entelektüel gelişmeler din konulu çalışmalarında yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fransız filozof Auguste Comte (1798-1857) bilimlerin ilerlemeci bir tarihsel gelişim içerisinde olduğunu düşünmüştür. Bu ilerlemeci anlayışın, toplum için de geçerli olduğu görüşünü ortaya koymuştur. Söz konusu görüşe göre toplum teolojik-mitsel bir aşamadan pozitif-bilimsel bir aşamaya gelmiştir. Din de bu sosyal ilerlemeci anlayışın nazarında toplumun çocukluk döneminde ortaya çıkan ve onu ilerleten bir güç olmuştur. Modern dönemle birlikte, bildiğimiz anlamda din ortadan kalkacak “insanlık dini” denilen bir anlayış ortaya çıkacaktır. Comte, bu tezi ile 19. yüzyıl düşüncesine çok büyük etki yapmıştır. Bu durum özellikle sosyolojik ve biyolojik evrimciliğe bir hazırlık olmuştur.

Toplumların ve canlıların evrim geçirdiği düşüncesi dinlerin de bir evrim sürecinden geçtiği tezini ortaya çıkardı. Bu tezin en önemli sorusu: “İlk din sistemi neydi?” Böylece 19. yüzyıl, dinin kökenlerinin araştırıldığı bir dönem oldu. Dinlerin kökeni hakkında Max Müller’in (1823-1900) naturalizm, Edward Burnett Tylor’ın (1832-1917) animizm, Herbert Spencer’in (1820-1903) atalar kültü, Émile Durkheim’in (1858-1917) totemizm, Wilhelm Schmidt’in (1868-1954) ilkel monoteizm ve James George Frazer’in (1854-1941) büyü görüşleri 19. yüzyılda ortaya atılan tezlerdi. Bu tezler birçok insanın düşüncelerinin şekillenmesinde etkili oldu. Félicien Challaye (1875-1967) de bunlardan biriydi.

Challaye, Fransız bir filozof, gazeteci ve insan hakları savunucusudur. Almanya’da aldığı üniversite eğitiminden sonra kazanmış olduğu bursla iki yıl dünyanın farklı ülkelerinde insan hakları araştırmalarında bulunmuş,

değerlendirdiğimiz kitabında ifade ettiği gibi birçok din ve inancı bizzat yerinde gözlemlene fırsatını bulmuştur (s.9). 1905'te inceleme yapmak için Kongo'ya giden yazar buranın yerli halkı için bir insan hakları örgütü kurmuştur. I. Dünya Savaşı'na da katılan yazar savaşta yaralanmış; II. Dünya Savaşı'nı ve savaş sonrası Avrupa'nın durumunu da görmüş; tüm bu yaşananlar onun tamamen barış yanlısı bir tutum sergilemesine sebep olmuştur. Öyle ki Nazi karşıtı olmasına rağmen 1931'de Fransa'nın, Nazi taraftarı Almanya ile çatışmasına karşı çıkmıştır.

Felsefe, ahlak, bilim, estetik, psikoloji ve metafizik konularında birçok eser kaleme alan yazar “Robert Fougère” müstear ismi ile de çocuk kitapları yazmıştır. Dilimize değerlendirmesini yaptığımız bu eseri ile birlikte *Mülkiyetin Tarihi*, *Japon Efsaneleri-Japon Söylenceleri* ile *Bütün Yönleriyle Freud ve Freud Doktrini* adlarıyla dört kitabı tercüme edilmiştir.

Yaşadığı dönemi “kaba, haşin ve kanlı” olarak tanımlayan Challaye bu dönemde huzurlu ve iyi düşüncelerle temasa geçmenin kimi ruhlar üzerinde hayırlı etkiler bırakacağını, bu yüzden eğer okuyucularına “dinin çoğu zaman inananlara verdiği güven dolu güçten, sakın tevekkülden, huzur ve neseden” birazını olsun sunabilirse yürekten istediği bir dileğin de gerçekleşmiş olacağını ifade eder. O, dinin, din duygusunun ne olduğu ve hangi dinin kişiyi mutluluğa erdireceği sorularının cevabını vermek istemektedir. Bunun için 1940'ta *Petite histoire des grandes religions* (Büyük Dinlerin Küçük Tarihi) adıyla bir eser kaleme aldı. Challaye eserinde dinleri anlatmanın yanında onları sevdirmek amacını güdüyordu. Dünyanın Hindistan, Çin, Japonya, Afrika, Lübnan, Roma gibi birçok bölgesini görmüş ve buralarda çeşitli dinsel yaşam biçimlerini inceleme fırsatını bulmuş olduğundan, Hıristiyan olarak yetiştirilmesine rağmen mutlak hakikatin Hıristiyanlık'ta olduğunu kabul etmemektedir. Şu ifadelerinde bunu gözlemlenmek mümkündür:

Bu çok sayıda deneylerden sonra da şu kesin inanca vardık ki, bütün insan ırklarında üstün nitelikler, erdemler, hoş taraflar vardır; hiçbir din değersiz değildir; bunların her birinde büyük, soylu ya da güzel bir yan bulmak mümkündür. Biz bu dinlerin hepsinden hoşlandığımız için, tümü hakkında sevgi dolu bir ifade kullanacağız... Bununla birlikte, bu dinlerin kimilerindeki başka inançları hor gören bağnazlığı ayıplamaktan da geri durmayacağız. (ss.9-10)

Eser 1960 yılında *Dinler Tarihi* adıyla Samih Tiryakioğlu tarafından İslam ve Bahailik bölümleri hariç Türkçeye çevrildi. Farklı bir tercümesi ya-

pılmayan eserin bu baskısı hiçbir değişikliğe gidilmeden günümüze kadar tekrar tekrar basıldı.

Bir dinler tarihi kitabı formatında yazılmamış olan eser, dinleri, en ilkelinden en gelişmişine tüm dini inançlarda mananın farklı şekillerde bulunduğu kurgusu üzerinden anlatır. Challaye'e göre bu kurgu, "en ilkel tapınışlarla en yüksek dinleri birleştiren bağı anlama olanağı vermektedir; aynı zamanda bu kuram, insanlara bir dinsel biçimden ötekine, en saf düşüncelerden en felsefi görüşlere geçme olanağını vermiş olan evrime de ışık tutmaktadır" (s.212). Dinleri sıralarken "Bu kitapta biz tüm dinleri, basitten bileşiğe gitmek mümkün olduğu zaman mantıksal, olaylar aynı anda değil de birbirinden sonra meydana geldikleri zaman tarihsel, komşuluk ilişkileri az çok önem taşıdıkları zaman da coğrafi bir sıra izleyerek gözden geçireceğiz" (ss.7-8) şeklindeki ifadeleriyle böyle bir yöntemi izlediğini belirtse de bölüm içerisinde yer alan birçok ifade kendisinin evrim anlayışına olumlu baktığını göstermektedir.

Toplamda 14 bölümden oluşan kitaba, çevirmen, "İslam" başlıklı bölümü daha geniş ve derin bir incelemeye değer bulduğu için; "Bahailik" bölümünü ise Bahailik dünyada bir din olarak kabul edilse de ülkemizde o dönemlerde bu konuda kesin bir sonuca varılmaması ve Bahai ayinlerinin zaman zaman adli kovuşturmalara yol açması sebebiyle dahil etmemiştir (s.5). Eserin ulaşabildiğimiz Fransızca ikinci baskısına baktığımızda Bahailik için müstakil bir bölüm ayrılmadığını –İslam bölümü içerisinde yalnızca birkaç paragrafa yer verildiğini– ve İslam ile ilgili bölümün ise sadece on sayfa olduğunu görmekteyiz. Çevirmenin bu kısmı kitaba almamasının nedeni belki de yazarın İslam hakkındaki görüşlerinin ülkemizde tepkiye neden olacağından çekinmesi olabilir. Zira Challaye, burada Müslümanların tepki gösterdiği bir isim olan Ernest Renan'ın (1823-1892) sözlerine yer vermiştir. Dahası yazar, İslam'ı içerisinde totemizm, animizm, Yunan inançları, Yahudilik ve Hıristiyanlığın izlerinin bulunduğu senkretik bir itikat olarak ele almıştır. Kur'an'ı ise Hz. Muhammed'in sözleri olarak tasvir etmiştir. Hıristiyanlığı çok iyi bilen Hz. Muhammed kendisinin Allah tarafından görevlendirildiğine inanmış ve İslam'ı yaymaya başlamıştır. İslam daha sonra Sünni ve Şii olarak iki ana gruba ayrılmıştır. Sünniler ortodoks olarak tanımlanmıştır. Hz. Ömer, Hıristiyanlığın Pavlus'una benzetilmektedir. Yazara göre İslam'ın sunmadığı evrensel din anlayışını Bahailik sunmuştur.¹

¹ Felicien Challaye, *Petite Histoire Des Grandes Religions* (Paris: Presses Universitaires de France, 1947), ss.248-258.

Eserin ilk iki bölümü “Ongunculuk (Totemizm)” ve “Canlılık (Animizm)”dır ki bu inanışların izleri, kitabın diğer bölümlerinde yer alan tüm dinlerde gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu bölümlerin ardından yazar, “Mısır’ın Dini” adlı bir başka bölüme yer vermiştir. Bunun sebebi, ilkel Afrika halkları ve gelişmiş Semitik halkların birbiriyle rastlaşıp kaynaşması ile meydana gelen Mısır kavmini incelemeye değer bulmasıdır. Yine bu özellikleri taşıyan “Hindistan Dinleri”, “Çin’deki Dinler”, “Japon Dinleri” ve “İran’ın Dinleri” Afrika ve Semitik dinler arasına yerleştirilmiştir. “Hindistan Dinleri”nin bu kısma alınmasının bir diğer nedeni de Hindistan’daki inanışların tektanrıcılıktan tanritanımazlığa doğru yönelen bir çoktanrıcılık ile birlikte içinde birçok totemik ve animist özellikler barındırmasıdır (ss.48-40). İlerlemeci anlayış bölüm içerisindeki anlatılarda dikkati çekmektedir:

Mısır’da olduğu gibi Hindistan’da da çok ilkel tapınışlardan başlayan ve bunların birçok izlerini taşımakla birlikte hepsini de mucizeli biçimde geride bırakmış olan bir dinle karşılaşırız (s.48); ...Vedizm’den Brahmanizm’e giden dinsel evrim bu bölümlerde yer alan ateşli düşüncelerle açıklanabilir. (s.53)

Bölüm içerisinde dinlerin sıralanışı da ilkelden moderne doğru (Vedizm > Brahmanizm > Hinduizm > Jainizm > Budizm) sırayla ve birbirlerine olan etkileriyle ele alınmıştır.

“Çin’deki Dinler” ve “Japon Dinleri” bölümlerinde dinler arasında ilerlemeci bir anlayış yerine birbirlerini etkileme ve karşıtlık üzerinden sıralama yapılmıştır. Çin’deki dinsel yaşamın başlangıç noktası Kinizm’dir. İçerisinde birçok totemik unsur taşır. Konfüçyanizm, Kinizm’in yavaş yavaş düzene sokulup arıtılması sonucu ortaya çıkmıştır. Her türlü metafiziğe karşı çıkan bu dinî anlayış akla hitap eder. Taoizm ise Kinizm ve Konfüçyanizm’in karşısında yer alır. Önceleri derin bir metafiziğe sahipken daha sonra halk arasında yaygın bir din haline gelmiştir. Çin’de karşımıza çıkan bir diğer din de Mahayana Budizmi’dir. Bu din Çin’de yeni bir şekil almıştır. Japonya’da ise yerel din animizmin bir biçimi olan Şintoizm’dir. Japonya’ya giren ilk din Konfüçyanizm olmuştur. Bu din aydın çevrelerde etkin olmuştur. Ülkeye giren Mahayana Budizmi Çin’de nasıl değişikliğe uğradıysa burada da değişime uğramıştır. Japon Budistler dinlerini daha iyimser bir anlayışa uydurmuşlardır (ss.80-97).

“Batı Asya Dinleri” bölümünde ise tarihî bir sıra gözetilmiştir: Sümerlerin Dini > Asur-Babil Dini > Hititlerin Dini > Frikya’nın ve Fenike’nin Dinleri. Batı Asya/Mezopotamya coğrafyası çoğu dindeki birçok dinsel öğreti-

nin kaynağıdır. Yahudilik de bu bölgede ortaya çıkmıştır. Bu yüzden “Yahudilik” bölümü “Batı Asya Dinleri” bölümünün akabinde kendisine yer bulmuştur Challaye’e göre bu din insanlığa güzel katkılarda bulunmuştur. Özellikle Yahudilik’teki ‘tektanrıcılık’ anlayışı tüm insanları tek bir Tanrı’nın evlatları sayarak aralarında kardeşlik duygusunun oluşmasını sağlamıştır. Yine Yahudilik’teki ‘mesih’ anlayışı –eğer her türlü özel teolojik boyuttan arındırılırsa– bir gün dünyamızda adil, kardeşçe ve mutlu bir toplum oluşacağı umudunu yaşatabilecektir (s.146). İçerisinde birçok totemik unsurlar taşıyan Yahudiliğin en temel esaslarını içeren On Emir, Challaye’e göre sonradan Eski Ahit içerisine yerleştirilmiştir. Nitekim içerik olarak da MÖ 7. yüzyılın düşünce ve kurumlarını yansıtmaktadır. On Emir’de yer alan hususlar yerleşik bir kavimle alakalıdır. On Emir’in geldiği dönemde ise Yahudiler göçebe bir kavimdirler; tasvir ve suret o zamanlar yasak değildir; haftada bir gün dinlenme de göçten sonra ortaya çıkmıştır. On Emir’in üzerinde durduğu ahlaksal ve toplumsal ödevler MÖ 8-7.yüzyıllardaki peygamberlik hareketinin başlangıcındaki önemli özellikleri yansıtmaktadır (s.132).

Kuzey ve Batı Avrupa’nın Dinleri (Cermenlerin Dini-Keltlerin Dini)”, “Yunanistan’ın Dini”, “Roma’nın ve Roma İtalya’sının Dini” adlı üç bölüme, Avrupa’daki kadim dini inançlar olmaları sebebiyle “Hristiyanlık” bölümünden önce yer verilmiştir. Bu bölümlerde Hristiyanlık’ta gördüğümüz birçok dini anlayış ve görüşün, Yahudilik ile birlikte buradaki dini inançlarda bulunduğunu görmekteyiz. Bu sıralamada da Challaye’in ilerlemeci anlayışı dikkat çekmektedir. Çünkü ona göre Hristiyanlık evrilerek en mükemmel şeklini almıştır (ss.143-144).

Hristiyanlık; doğu gizemciliği, Yahudi mesihçiliği, Yunan düşüncesi ve Roma evrenselciliğinden etkilenecek oluşmuştur (s.175). Challaye’e göre Hristiyanlık da diğer dinlerden esas itibari ile farklılık taşımamaktadır. Bütün öteki kutsal kitaplar gibi Hristiyanlığın kutsal kitabı da insan elinden çıkmadır (s.180). Hristiyanlık da kendinden önceki birçok dinî inanışla benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikler kendi dinlerinin tek ve eşsiz olduğuna inananlara ters gelebilir. Fakat her dinden olan insanı kucaklayabilen Hristiyanları, inandıkları dinin derin bir insanlık geçmişini kendisinde birleştirdiğini görmeleri gururlandırabilir.

Challaye’in özellikle Hristiyanlık üzerinde durduğu en dikkat çekici konu “olağan dışı üstün bir Hristiyan ahlakı”ndan söz edilemeyeceğidir. İnciller bu anlamda birbirine zıt anlayışlar içermektedir. Tüm diğer dinsel ve felsefi ahlaklar gibi Hristiyan ahlakı da sosyal geleneklerden ve kişisel sınamalardan doğmuştur. Yani insan yapımıdır. Burada iki karşıt eğilimden

söz edilebilir: (1) Çileci ve hoşgörüsüz olan “kafa Hıristiyanlığı”;² (2) duygusal, iyimser ve liberal olan “gönül Hıristiyanlığı” (s.193). Birincisi aklı küçümser, çileli yaşamı örnek gösterir. Hakikat kendi tekelindedir. Kendisine karşı gelenleri sert bir şekilde cezalandırır. Tarih bu hoşgörüsüzlüklerle doludur (ss.194-195). İkincisi ise sevmeyi en önemli ilke yapar. Herkesin özgür olduğu, emeklerinin karşılığını aldığı bir toplum ister. Savaşa ve öldürmeye sebep olan milliyetçiliğe karşı gelir. Kafa Hıristiyanlığı tutucu, milliyetçi ve savaşçı iken gönül Hıristiyanlığı eşitçi sosyalist, enternasyonalist ve barışçıdır (ss.196-197).

Hıristiyanlık, hoşgörüsüzlüğü sebebiyle tarihte sayısız cinayetler işlemiş olmasına rağmen başka hiçbir dinde olmayan şekilde Tanrı sevgisini en yüksek ilke yapmış ve Tanrı’yı bir baba olarak kişileştirmiştir. İçinde olumsuzluklar barındırsa da Tanrısal babalık, sonuçta tüm insanların kardeş olduğu düşüncesine götürecektir. Challaye’e göre bu Hıristiyan zihniyet, haksızlık, eşitsizlik ve savaş yüzünden saygınlığını yitirmiş toplumu kendisine getirebilir. Hatta bu zihniyet barışçıl bir insanlık düzeninin kuruluşuna yardım edebilir (ss.203-206). O bu durumu şu ifadelerle dile getirmektedir:

Öyle bir insanlık ki onun bütün bireyleri başkasına zararı dokunmayan her şeyi yapma hakkına sahip olacaklar, herkes herkes için çalışacak, herkesin emeğinin ürünü herkes arasında bölüşülecek ve her ırktan tüm kavimler, eşit bir özgürlüğe sahip oldukları halde, kardeşçe birleşeceklerdir. (s.206)

Maalesef Challaye’in dediği huzur, barış ve kardeşlik ortamı sağlanamamıştır. Dünya’nın birçok coğrafyasında yaşanan zulümlerin çoğu günümüzde hala hükmünü sürdürmekte olan kafa Hıristiyanlığının ürünü olsa gerektir.

Challaye, mensubu bulunduğu Hıristiyanlığa bu kadar paye verse de ona göre dinlerin evriminde nihai nokta Hıristiyanlık değildir. Önerdiği inanç, kitabın “Din Duygusunun Niteliği, Kökü ve Değeri” adlı son bölümde yer almaktadır. Din, insani bir olaydır. Onun iyi etkileri olduğu gibi kötü etkileri de olmuştur ve olacaktır. Totemizmden tektanrıci dinlere kadar tüm inanışların, insanlığın sanatsal ve bilimsel gelişiminde büyük etkileri söz konusudur. Yahudi ve Hıristiyan düşüncesinde evrenin sahibi olan tek Tanrı inancı, bilimin genel yasalarının hep Tanrı’ya bağlı olduğuna dair bir anlayışı ortaya çıkarmıştır: Bilimsel çalışmalar ne derse desin dinin dediği şeyler hakikattir. Bu hakikat tekelciliği, hoşgörüsüzlüğe ve zulümlere yol açmıştır. Çağdaş düşünceli insanın dinden kaynaklanan bu kötülükleri kabul etmesi mümkün

² “Kafa Hıristiyanlığı” ve “Gönül Hıristiyanlığı” ifadeleri çevirmene ait tercihlerdir. (GG)

değildir. O halde din, bilgi alanını tamamen bilime bırakmalıdır. Zekayı ancak bilim doyurabilir. Kafa dini dediği bu dinin iflas etmesi dini hükümsüz kılmaz. Din bilgiye benzemez, fakat o dostluğa benzetilebilir. Yani insanların büyük bir bilgiye ya da büyük bir azize karşı besledikleri dostluktur. Challaye bu dini “gönül dini” olarak adlandırır. Bu gönül dinini sadece bir tek dostluğa hasretmek yerine geniş bir gönülde nasıl çeşitli dostluklar yer alıyorsa diğer inançlara da öyle yer verilmelidir. Challaye’in bahsettiği; “çok değişik öğretilerden alınmış ve yanlış anlaşılmiş birtakım entellektüel formülleri birbirine karıştıran belirsiz bir sinkretizmi önermek değildir; söz konusu olan gönlünü kişisel varlığın Evrensel Varlığa eriştiği noktaya yeniden koyabilmektir” (s.219). Sınırlı varlık olan insanın sonsuz varlıkla bağ kurduğu bu durumda Challaye’e göre din ve felsefe aynı olmaktadır (ss.212-213).

İşte bu noktada Challaye bugünkü bilinci tam anlamıyla doyuracak olan tek dinin “Evrensel Din” olduğunu söyler. Bu dine özel dinler yardım edecektir. Evrenselliği gereği “dünyalar ölçüsünde bir ahlak” meydana getirilecektir. Birçok inanışta hedeflenen yücelikler toplanacak ve tüm insanlık için geçerli olacak kurallara ulaşılacaktır. Ve böylece insanlık büyük ilerlemeler kaydedecektir. Challaye’in önerdiği evrensel din, eserinde tarihte Mani, Ekber Şah, Ramakrişna ve Bahailerle küçük birer prototip olarak ortaya konulduğu bir kaç cümle ile ifade edilmiştir (s.220). Burası dışında kitapta Ekber Şah ve Ramakrişna’nın oluşturduğu evrensel din hakkında bir açıklamaya yer verilmezken, eserin farklı bölümlerinde bazı dinler evrensel din olarak nitelendirilmiştir: Mısır’da ortaya çıkan Aton dini “evrensel yaşamın dini” (s.46); Hindistan “evrensel din yaşamı”nın doruklarından biri (s.79); Mithra dini “evrensel kurtuluş vadeden bir din” (s.106) olarak sunulmuş, benzer şekilde Roma’da İmparatorluk kültürü (imparator ve ailesinin tanrılaştırılması) ile birleşen Jüpiter kültürünün büyük bir imparatorluk içinde, bir çeşit “evrensel din” haline geldiği (s.174) ve Yunanlıların Hıristiyanlığın “evrensel olmak amacını güden bir din” olarak ortaya çıkmasını hazırladıkları (s.190) ifade edilmiştir.

Challaye’in örnek gösterdiği tüm evrensel din çabaları yerel kalmış, takipçileri olsa da tüm insanlık tarafından benimsenmemiştir. Challaye’in Evrensel Dini de sadece bir kısım insanlar tarafından kabul edilebilecektir. Hem Auguste Comte’un “insanlık din” hem de Challaye’in “Evrensel Din”i bir ütopya olarak kalacaktır.

Eserin çevirisinde bazı sorunlarla karşılaşıldığı da ifade edilmelidir. Bazı dinler tarihi kavramları dilimize ya yanlış aktarılmış ya da kavramları karşı-

lamak için yaygın olmayan kullanımlar seçilmiştir. Örneğin bir Yahudi mezhebi olan Esseniler için “Essaniler” ve “Essenyen” tabirleri tercih edilmiştir ki dilimizde “Essaniler” şeklinde bir kullanıma rastlanmamaktadır; “Essenyen” ise fazla kullanılan bir tabir değildir. İran’ın kuzeyinde yaşamış olan Medler eserde “Medyalılar” şeklinde tercüme edilmiştir. Çok nadir bir kullanım olduğundan bu ifade de tarih bilgisi olmayanlar tarafından anlaşılmayacaktır. Eserde özellikle grup, fırka anlamında “şia” kelimesi kullanılmıştır. Bu ifade ülkemizde kelime manasından daha çok İslam’daki Şia mezhebini hatırlatmaktadır. Bu da anlamayı zorlaştırmaktadır. Çevirmen önsözünde kavramları tercüme ederken zorluk yaşadığını şu şekilde ifade etmektedir:

Yurdumuzda ilk kez yayınlanan bu çapta bir yapıtı çevirirken dilimizdeki değişme ve özellikle bilim terimleri bakımından söz dağarcığının darlığı dolayısıyla birtakım terimlerin tam karşılıklarını bulmakta çok büyük güçlüklerle uğradığımızı gizlemeyeceğiz. (s.5)

Çevirmenin bu ifadeleri 80 yıl öncesi için geçerli olabilir. Fakat günümüzde çoğu kavram dilimizde karşılığını bulmuştur. Eserin iki binli yıllarda yapılan son baskısında bile bunların düzeltilmemiş olması yayınevi için büyük bir eksiklik olsa gerekir. Tüm bunların dışında eserde, dilimizde yaygın kullanıma sahip olmayan “olu”, “iyicilik” ve “bireşim” vb. kelimelerin de kullanıldığı görülmektedir. Kimi yerlerde yer alan uzun cümleler de konunun anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu yüzden kitabın çıkarılan bölümlerinin de eklenerek dilimize yeni bir tercümesinin yapılması yararlı olacaktır.

Sonuç olarak, Challaye’in bu eseri dinleri sadece tasvir etmemiş; onların birbirleri ile olan etkileşimlerini, uygarlığa katkılarını, ortak hususlarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu açıdan, mevcut diğer dinler tarihi kitaplarından farklılık arz etmektedir. İçerisinde gerçekleşmesi mümkün olmayan şeyler ve güncelleme gerektiren birçok bilgi bulunsa da çağının din çalışmalarındaki yaklaşımlarını kendine has kurgusu ile sunması bakımından özgün bir eserdir. Konu ile ilgilenenlerin kütüphanelerinde yer alması faydalı olacaktır.